

BUXORO XONLIGIDA KARMANALIK SHAYXLARNING IJTIMOIY-SIYOSIY MUHITGA TA'SIRI

*Navoiy innovatsiyalar universiteti,
tarix yo'nalishi I bosqich magistranti
Saydullayev Ozodjon*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Buxoro xonligi davrida Karmana hududida faoliyat yuritgan shayxlarning diniy, ma'rifiy va ijtimoiy hayotdagi o'rni yoritilgan. Karmanalik shayxlarning tasavvuf, xususan, Naqshbandiya tariqatining rivojiga qo'shgan hissasi, shuningdek, ular tomonidan madrasa va xonaqohlar orqali amalga oshirilgan ma'naviy tarbiyaviy faoliyat tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Buxoro xonligi, Karmana, shayxlar, tasavvuf, Naqshbandiya, jadidchilik, diniy-ma'rifiy hayot.

Аннотация: В данной статье рассматривается роль шейхов, работавших в регионе Кармана во времена Бухарского ханства, в религиозной, образовательной и социальной жизни. Анализируется вклад шейхов Карманы в развитие суфизма, в частности ордена Накибандийя, а также духовно-образовательная деятельность, осуществляемая ими через медресе и ханакохи.

Ключевые слова: Бухарское ханство, Кармана, шейхи, суфизм, Накибандийя, джадидизм, религиозная и образовательная жизнь.

Annotation: V dannoy state rassmatrivaetsya rol sheikhov, rabotavshikh v regione Karmana v vremena Bukharskogo Khanstva, v religiznoy, obrazovatelnoy i sotsialnoy jizni. Analyziruetsya vklad sheikhov Karmany v razvitie Sufizma, v chastnosti ordena Nakshbandiyya, a takje dukhovno-obrazovatel'naya deyatelnost, osushchestvlyаемaya imi cherez medrese i khanakoshi.

Key words: Bukharan khanate, Karmana, sheikh, Sufism, Naqshbandiyya, Djadidism, religious and educational life.

Buxoro xonligi davrida Karmanalik shayxlar hududning diniy-ma'rifiy rivojida katta rol o'ynagan. Ular Naqshbandiya tariqati g'oyalarini targ'ib etgan, madrasa va xonaqohlar orqali aholiga diniy ta'lim bergan¹. Shuningdek, ular xonlik siyosiy hayotiga ham ta'sir ko'rsatib, xonlarning ma'naviy maslahatchilari sifatida ishtirok etganlar². Masalan, XVI asr o'rtalarida Buxoro xonligida hokimiyat uchun kurashlar avj oldi. Toshkent hokimi Baroqxon (Navro'z Ahmadxon) va Abdullaxon II o'rtasidagi urushni oldini olib xalqni muqarrar urushdan saqlab qolishda karmanalik shayx, Qosim shayx Azizonning o'rni beqiyos bo'lgan. Karmana qadimdan ilimli ulamolar, shayxlar va mudarrislar faoliyat yuritgan ilm maskani sifatida tanilgan. Bu yerda qurilgan madrasa va xonaqoh majmualari diniy ta'lim berish bilan birgalikda qisman tasavvufiy tarbiya berish maskanlari vazifasini bajargan. Karmanalik shayxlar Buxoro amrligining diniy aristokratiyasi tarkibiga kirgan bo'lib, ular ko'pincha xonlarning ma'naviy maslahatchilari sifatida ham xizmat qilgan. Karmanalik shayxlar Qur'on, hadis, fiqh va tasavvuf ilmlari bo'yicha chuqur bilimga ega bo'lgan mutasavviflar edi. Ularning ko'pchiligi Naqshbandiya tariqati tariqat peshvolariga yaqin kishilar bo'lib, bu tariqatning "dil ba yoru, dast ba kor" tamoyillarini targ'ib qilganlar. Shuningdek, ular jamiyatdagi nizolarni yumshatish, mahalliy aholi o'rtasida kelib chiqadigan ziddiyatlarni diniy yo'l bilan hal qilishda ham vositachi bo'lganlar. Buxoro xonligi davrida shayxlar siyosiy elita tarkibiga kirgan va ko'plab qarorlarni qabul qilishda bevosita yoki bilvosita ishtirok etgan. Ularning ta'siri xonlikning ma'naviy siyosatida yaqqol sezilgan, chunki xonlar o'z hokimiyatlarini mustahkamlashda diniy arboblarning avtoritetidan keng foydalanishgan. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda jadidchilik harakati kuchaya boshlashi bilan diniy-ma'rifiy hayotda ham yangicha qarashlar paydo bo'ldi. Bu jarayon Karmana hududiga ham ta'sir ko'rsatgan. Karmana Buxoro xonligi tarkibidagi muhim diniy-ma'rifiy markazlardan biri bo'lib, u yerda ko'plab tasavvuf tariqatlari vakillari faoliyat yuritgan. Naqshbandiya, Kubraviya va Yassaviya yo'nalishlari hududda keng tarqalgan bo'lib, shayxlar xalqning ma'naviy

¹ Аминов, Р. Бухоро амрлигиди диний-ма'рифий ҳаёт. Тошкент: Fan, 2002.

² Зияева, Д. Маврауннаҳрда Нақшбандиё та'лимоти тарихи. Бухоро, 2015.

tarbiyasida katta rol o'ynagan. Tarixiy manbalarda Karmana "ulamo maskani" sifatida tilga olinadi. Shayxlar sulolalari, xususan Shayx Mavlonxoja avlodi, Xo'ja Muhammad Ya'qub sulolasi va Xo'ja Orifxon avlodlari hududda faol diniy-ta'limiy faoliyat olib borgan. Ular o'z davrining yetakchi faqih va mutasavviflari bo'lgan. Karmanalik shayxlar davlat boshqaruvida ham muhim mavqega ega bo'lgan. Ayrim shayxlar Buxoro xonlari saroyida shayx ul-islom, qoziy yoki maslahatchi sifatida xizmat qilgan. Ularning hukmdorlar oldidagi obro'-e'tibori siyosiy qarorlarga ham ta'sir ko'rsatgan. XIX asr rus manbalarida Karmanalik shayxlarning mahalliy boshqaruvdagi roli, ularning xalq va amirlik o'rtasida vositachilik qilgani, diniy barqarorlikni saqlashga xizmat qilgani qayd etilgan. Ko'plab hujjatlarda shayxlarning madrasalar faoliyatini yo'lga qo'ygani, maktablar ochgani va ma'rifiy ishlarni tizimli olib borganligi ta'kidlanadi.

Markaziy Osiyo tarixidan ma'lumki, har bir hukmdorning bir necha diniy ustozlari – piri bo'lgan. Buxoro hukmdori Abdullaxonning mashhur Jo'ybor xo'jalaridan bo'lgan piri – Qosim Shayx Azizondir. U kishi XVI asrning yirik ma'naviy barkamol Shayxlaridan edilar. Jo'ybor shayxlari mamlakat poytaxti Buxoroda yashardilar, Qosim Shayx esa Karmanada umr guzaronlik qilganlar. Qosim Shayx XVI asr ma'naviy-siyosiy hayotida muhim o'rin egallab, shu davr mamlakat tasavvufining yirik namoyondalaridan biri bo'lib, u kishining ma'naviy silsilasi Xo'ja Ahmad Yassaviy (XII asr) ga borib taqaladi. Qosim Shayxning anchagina muridlari ham bo'lgan. Masalan, Samarqand yaqinidagi Ashxobod qishlog'ida yashab o'tgan Hazrat Shayx Olim Azizon³.

XVI asr Markaziy Osiyo tarixida tasavvuf institutlari siyosiy hokimiyat bilan chambarchas bog'liq holda faoliyat yuritgan. Bu davrda hukmdorlarning diniy-axloqiy legitimatsiyasida mashhur shayxlar va pirlarga tayanish muhim omillardan biri bo'lgan. Xususan, Buxoro xonligi hukmdori Abdullaxon II ning piri sifatida tanilgan Qosim Shayx Azizon XVI asr ma'naviy-siyosiy hayotida muhim o'rin egallagan yirik tasavvuf namoyandasidir.

³ O.Hayitova "Karmanalik buyuk siymolar va muqaddas qadamjolar" T. 2004y. B.33.

Qosim Shayx Jo'ybor xo'jalari sulolasiga mansub bo'lib, ushbu sulola Buxoro xonligi davrida diniy va ijtimoiy-siyosiy hayotga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Jo'ybor shayxlari asosan Buxoro shahrida istiqomat qilgan bo'lsalar-da, Qosim Shayxning Karmanada yashab faoliyat yuritishi uning ta'sir doirasi poytaxt bilan cheklanmaganini, balki mintaqaning boshqa hududlariga ham yoyilganini ko'rsatadi. U XVI asr tasavvufiy tafakkurining yetuk namoyandalaridan biri sifatida mamlakatning ma'naviy hayotida muhim mavqega ega bo'lgan.

Qosim Shayxning ma'naviy silsilasi XII asrda yashab ijod qilgan buyuk mutasavvif Xo'ja Ahmad Yassaviyga borib taqaladi. Bu holat uning ta'limoti Yassaviylik tariqatining g'oyaviy an'analari bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi. Qosim Shayx tasavvufiy merosni davom ettirib, keng muridlar doirasini shakllantirgan. Uning shogirdlari orasida Samarqand yaqinidagi Ashxobod qishlog'ida yashagan Hazrat Shayx Olim Azizon kabi taniqli shaxslarning mavjudligi Qosim Shayxning tasavvufiy ta'siri hududiy jihatdan keng yoyilganini va keyingi avlod ma'naviy yetakchilarining shakllanishida muhim rol o'ynaganini tasdiqlaydi.

Iqtibosda qayd etilgan "butun valoyat jamiyatini birlashtirmoq" g'oyasi Qosim Shayxning faqat tariqat piri emas, balki ijtimoiy barqarorlik tarafdori bo'lgan shaxs ekanini anglatadi. Bu birlashtiruvchi vazifa diniy, ijtimoiy va siyosiy tabaqalar o'rtasidagi ziddiyatlarni yumshatishga qaratilgan bo'lib, o'sha davr Buxoro xonligi hududida markazlashgan davlat barpo etish jarayonlari bilan bevosita bog'liq edi. Tasavvuf shayxlarining bunday vositachilik roli hukmdorlar uchun muhim tayanch bo'lib xizmat qilgan.

Shuningdek, Hofiz Tanish Qosim Shayx faoliyatining asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida "turli tabaqadagi xalqlarning yaxshi kun kechirmog'i" masalasini alohida ta'kidlaydi. Bu holat shayxning ijtimoiy adolat, aholi farovonligi va axloqiy mas'uliyatni ustuvor qadriyatlar sifatida ilgari surganini ko'rsatadi. Qosim Shayx tasavvufiy ta'limot orqali jamiyatning quyi qatlamlaridan tortib, oliy tabaqalargacha bo'lgan doirada axloqiy me'yorlarni mustahkamlashga intilgan.

Iqtibosda “mamlakat va mulkning osoyishtaligi” masalasining alohida qayd etilishi Qosim Shayxning ma’naviy faoliyati bevosita siyosiy barqarorlik bilan bog‘langanini ko‘rsatadi. Bu esa XVI asrda tasavvuf institutlari davlat boshqaruvi tizimidan ajralmagan holda faoliyat yuritganini tasdiqlaydi. Qosim Shayx hukmdor Abdullaxon II ning piri sifatida davlat ishlariga bevosita aralashmagan bo‘lsa-da, uning axloqiy-nasihatli ta’siri siyosiy qarorlar va boshqaruv madaniyatiga muayyan darajada ta’sir ko‘rsatgan.

Shu bilan birga, Hofiz Tanish tomonidan qayd etilgan “yaxshilarga himmat va iltifot ko‘rsatmoq” g‘oyasi Qosim Shayx faoliyatining tarbiyaviy va selektiv xarakterini ochib beradi. U jamiyatda axloqiy jihatdan yetuk, ilm va fazilat egalari bo‘lgan shaxslarni qo‘llab-quvvatlash orqali ma’naviy elita shakllanishiga hissa qo‘shgan. Bu holat Qosim Shayxning muridlar tarmog‘i va tasavvufiy silsila orqali o‘z ta’limotini keng hududlarga yoyganini izohlaydi.

Asardagi mazkur tavsif Qosim Shayx Azizonni faqat diniy arbob sifatida emas, balki XVI asr Buxoro xonligi jamiyatida ma’naviy birlik, ijtimoiy adolat va siyosiy osoyishtalikni ta’minlashga intilgan muhim tarixiy shaxs sifatida baholash imkonini beradi. Ushbu manba Qosim Shayxning Markaziy Osiyo tasavvuf tarixidagi o‘rni va uning davlat hamda jamiyat hayotiga ko‘rsatgan ta’sirini chuqurroq anglash uchun muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Qosim Shayx Azizon shaxsiga oid ma’lumotlarning asrlar davomida uzluksiz saqlanib, bizning davrimizgacha yetib kelishi uning XVI asr Markaziy Osiyo ma’naviy hayotidagi muhim o‘rnidan dalolat beradi. Qosim Shayx haqidagi xabarlar turli davrlarda yaratilgan tarixiy, tasavvufiy va biografik manbalarda qayd etilgan bo‘lib, bu holat uning shaxsiyati va faoliyati zamondoshlari hamda keyingi avlodlar tomonidan doimiy e’tibor markazida bo‘lganini ko‘rsatadi.

Xususan, Hofiz Tanish al-Buxoriyning “Abdullanoma” (shuningdek, “Sharaf-nomayi shohiy” nomi bilan mashhur) asari Qosim Shayx faoliyatini siyosiy tarix kontekstida yorituvchi muhim manba hisoblanadi. Unda shayxning Buxoro xonligi davridagi ma’naviy-siyosiy hayotga ta’siri, jamiyat barqarorligini

ta'minlashga qaratilgan faoliyati alohida ta'kidlanadi. Hasanxo'ja Nisoriyning "Muzakkir al-ahbob" asari esa Qosim Shayxni tasavvuf ahli doirasida tanilgan yirik shayx sifatida tasvirlab, uning ma'naviy fazilatlarini va muridlar bilan munosabatlariga e'tibor qaratadi.

Shuningdek, Qosim Shayxning bevosita shogirdlaridan biri bo'lgan Hazrat Olim Shayx Azizon tomonidan yozilgan "La'mahot min nafaxot ul-quds" asari alohida ahamiyatga ega. Ushbu manba Qosim Shayxning tasavvufiy qarashlari, tariqatdagi mavqei va shayx–murid munosabatlari haqida ichki, ya'ni bevosita tasavvufiy muhitga oid ma'lumotlarni taqdim etadi. Bu holat mazkur asarni Qosim Shayx shaxsiyatini o'rganishda birlamchi manbalardan biri sifatida baholash imkonini beradi.

Muhammad Tohir Eshon Xorazmiyning "Tazkirat ul-avliyo" (yoki "Tazkirai Tohir Eshon") asari esa Qosim Shayx haqidagi ma'lumotlarni tizimli ravishda jamlagan muhim manbadir. Mazkur tazkira Qosim Shayxning hayoti va faoliyati bilan bir qatorda, uning ma'naviy silsilasi davomchilari — ya'ni xalifalari haqida ham mufassal ma'lumotlar beradi. Bu esa Qosim Shayx ta'limotining faqat bir shaxs doirasida qolmay, keyingi avlodlar orqali keng hududlarga yoyilganini ko'rsatadi.

Bundan tashqari, Sayid Muhammad Nosiriddinning "Tuhfat az-zoirin" asarida ham Qosim Shayx shaxsiyati va maqomiga oid ma'lumotlar uchraydi. Ushbu manba, asosan, ziyorat madaniyati va avliyo shaxslarning xalq orasidagi e'tiborini aks ettirgan bo'lib, Qosim Shayxning vafotidan keyingi davrlarda ham avliyo sifatida e'zozlanganini tasdiqlaydi.

Umuman olganda, mazkur manbalar majmuasi Qosim Shayx Azizon shaxsining tarixiy, tasavvufiy va ijtimoiy ahamiyatini kompleks tarzda o'rganish imkonini beradi. Turli janr va davrlarga mansub bu asarlar Qosim Shayx haqidagi tarixiy xotiraning uzviyligini ta'minlab, uning Markaziy Osiyo tasavvuf tarixidagi o'rnini yanada aniqroq belgilashga xizmat qiladi.

Olmahon Hayitovanning "Karmanalik buyuk siymolar va muqaddas qadamjolar" nomli kitobida Shayxning xalqqa qilgan yaxshiliklari haqida shunday

ma'lumotlar berilgan. 1569-yilda Turkiston va Samarqand hukmdorlari Dabusiya va Karmanani egallab, Abdullaxon qushinlari bilan kurashni G'ijduvonning G'ishti yaylovlarida davom ettirayotganlarida Buxoro hukmdori Abdullaxonning qo'li baland keladi va uning raqiblari Qosim Shayxga murojaat qilib, xon bilan yarashtirib qo'yishni so'raydilar. Shayx jangu jadallardan madori qurigan, bosqinchilar joniga tekkan aholiga xayrixoh bo'lib, ularni yarashtirib quyadi⁴.

Xulosa qilib aytganda, Karmanalik shayxlar Buxoro xonligining diniy-ma'naviy hayotida yuksak mavqega ega bo'lgan elita tabaqalardan biridir. Ularning ilmiy, ma'rifiy, tasavvufiy va siyosiy faoliyati nafaqat Karmanaga, balki butun xonlik hayotiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Bugungi kunda ushbu meros O'zbekiston tarixiy va madaniy identitetining muhim bo'lagi sifatida o'rganilmoqda. Karmanalik shayxlar Buxoro xonligining siyosiy, ma'naviy va diniy hayotida muhim o'rin tutgan. Ular ilm-ma'rifat, tasavvuf va davlat boshqaruvi sohalarida katta ta'sir kuchiga ega bo'lib, xonlikning barqarorligiga hissa qo'shgan. Ularning merosi bugungi kunda ham tarixiy va madaniy ahamiyatga ega.

⁴ O.Hayitova "Karmanalik buyuk siymolar va muqaddas qadamjolar" T. 2004y.